

RECENZÍÓ

MARGIT FEISCHMIDT & BALMÁZS MAJTÉNYI (EDS.):
THE RISE OF POPULIST NATIONALISM. SOCIAL RESENTMENTS
AND THE ANTI-CONSTITUTIONAL TURN IN HUNGARY
(BUDAPEST – NEW YORK: CEU PRESS, 2019) 304.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2022.1.06>

A jelen recensens pozícióját két körülmény határozza meg alapvetően. Az egyik, hogy kutatói munkájának jelentős részét szentelte az empirikus társadalmi-jogi kutatásoknak: az ezredfordulón több, a hazai romák jogi helyzetének vizsgálatát célzó kvalitatív, mikro-szociológiai módszerrel végzett kutatásban vett részt, az elmúlt évtizedben pedig a magyar lakosság jogtudatának kvalitatív, *survey*-móddal történő felmérésében. A másik, hogy a magyar politikai közösség tagjaként a kötetben elemzett társadalmi és jogi változások által érintett olvasóként vettem kezembe a kötetet. Ráadásul olyanként, aki e változásokat a szocializmus utolsó két évtizedében szerzett tapasztalatok szűrőjén keresztül szemléli.

Az előbbiből következik, hogy bizonyos szkepszissel követtem a rendszerváltástól kezdve az alkotmányozás és az Alkotmánybíróság működéséről folytatott tudományos eszmecserét. Másrészt őszinte tisztelettel tekintek Majtényi Balázásra mint olyan kutatóra, aki mindkét térfélen – a normatív elemzés és az empiria terén is – szilárdan megvetette lábát. Olyannyira, hogy némelyik alkotmányjogi elemzése kifejezetten megvilágító erejű volt számomra.¹

¹ Lásd pl. MAJTÉNYI Balázs: „»Vár állott, most köhalom«. Alaptörvény és irodalom” *Fundamentum* 2011/4. 97–105.

Jogszociológusként azonban mindig is éltem a gyanúperrel, hogy az írott jognál fontosabb a társadalmi gyakorlat. Elképzelhető tehát, hogy egy rosszul megírt – vagy meg sem írt – alkotmány mellett jól működő demokratikus intézményeket és szilárd jogrendet találunk. Ettől jóval életszerűbb ennek fordítottja, hogy egy formálisan hibátlan alkotmány keretei között egy, a jogot semmibe vevő, autoriter vagy totalitárius rendszer működik. (Mint az a könyv elemzéseiből kitűnik, természetesen egyik klisé sem illik az aktuális honi helyzetre, de erre még alább visszatérünk.) Az én szemléletemhez tehát közelebb áll az a perspektíva, melyet a kötet másik szerkesztője, Feischmidt Margit munkássága képvisel markánsan, s amit a mű alcíme is sugall: a jogi változások megértéséhez a társadalmi elégedetlenség, a társadalmi élet földszintjén zajló változások megértésén keresztül vezet az út, s nem fordítva.

Nem mintha lebecsülném a politikának és a jognak a társadalmi életre gyakorolt hatását. Sőt, talán régiókban egyébként is nagyobb magyarázó erejű a jó öreg „felülről lefelé” perspektívája – mint tudjuk, nálunk *fejétől búzlik a hal* –, mégis némi csalódást okozott, hogy a kötet elején az alkotmányjogi elemzések állnak, s csak ezek után következnek a politikai-

jogi változások társadalmi hátterét firtató szociológiai tanulmányok.

Féltetve most fenntartásainkat, fogadjuk el a szerkesztők logikáját, s vegyük szemügyre sorra az írásokat!

A fenti megfontolásokra tekintettel mindenesetre kissé félrevezetőnek tűnik az a kép, melyet Kovács Kriszta vázol a rendszerváltást követő alkotmányjogi fejlemények áttekintéséről (*Constitutional Continuity Disrupted*, 10–41. o.). Nem azért, mert a jelenlegi alkotmányos helyzet leírása és értékelése elhibázott lenne. Az Alaptörvény és az elfogadását követő sorozatos módosítások eredményeként a „joguralom” eszméjének helyébe a „jog általi uralkodás” elve (és gyakorlata) lépett, a hatalmi ágak elválasztása helyébe pedig a hatalom koncentrációja. Ez utóbbi változás eszközeinek – a folyamatos mérlegelést igénylő politikai igények kétharmados többséggel hozott törvények általi szabályozása, a politikai ellenfelek megbélyegzése, a választási szabályok megváltoztatása, a kormányzatot ellenőrző intézményes feké kiiktatása – azonosítása korrektnek tűnik, miként a piacgazdaság erőteljes állami befolyásolásának felemlítése is.

Ami mindezek ellenére mégis megtévesztő a leírásban, az az elméleti keret, amely az alkotmányjogi változások alapján a folyamatosság megtörését, a 2010 előtti és utáni szakasz antinóm ellentétbe állítását sugallja. E merev szembeállítás egyfelől, paradox módon alátámasztja az uralkodó politikai elit retorikáját a „szavazófülkékben lezajlott forradalomról”. Másrészt a 2010 előtti periódust olyan kedvező színben tünteti fel, ami elfedi a közgondolkodás alakulásának folyamatát, s azt a belső logikát, amely a 2010-es választási eredményekhez vezetett. Aligha lehet annyival elintézni a jobbol-

dal földcsuszamlásszerű választási győzelmét azzal, hogy azt a belföldi politikai botrányok, összeomló költségvetés és a globális gazdasági válság együttes hatása eredményezte volna (26. o.).

A jogállam formális eszméjének túlhajtása, a „hiperjogállamiság”, ami együtt járt a jogbiztonság tényleges hiányával, a rendszerváltást követő két évtizedben már jócskán erodálta a jog, az Alkotmány és az Alkotmánybíróság tekintélyét.² A szociálpszichológiai kutatások már előre jelezték a rendszerigazolás csökkenését, a paternalizmus iránti igény növekedését, a rasszizmus és az idegengyűlölet erősödését. Vagyis a közgondolkodás és a politikai érzelmek változását, melyek aztán valóban az Alaptörvényben találták meg a maguk szimbolikus kifejezését és az új alkotmányos identitást.

A magyar politikai közösségnek ezt az új önképét megint találóan jellemzi Kovács, mikor ismérvei között kiemeli a történeti mítoszokra épülő kirekesztő jellegét, a nem befogadó vallási utalásokat, és az egyenlőségellenes érzelmeket (37. o.). Ez utóbbihoz talán érdemes hozzáfűznünk, hogy az egyenlőség értékére való hivatkozás folyamatosan jelen van egy szociális demagógia formájában, csakhogy ez az egyenlőség nem terjed ki a kirekesztésre ítélt csoportokra, elsősorban a cigányságra.

Még egy megjegyzés az új alkotmányos identitáshoz. Számomra a magyar politikai közösségnek ez az „új” arcula-

² SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 2008/7–8. 690–711.; GAJDUSCHEK György: *Rendnek lennie kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírósági tevékenységéről* (Budapest: KSzK ROP 3.1.1. Programigazgatóság 2008).

ta megszólalásig hasonlít a rendszerváltás előtti utolsó évtized képéhez. Az egyetlen különbség csupán az ideológia aspektusában mutatkozik. A '80-as évek autoriter rezsimje már nem tudta fenntartani a tekintélyét vesztett marxista-szocialista ideológia kizárólagosságát, s e fellazulás következtében kénytelen volt elviselni egyfajta világnézeti különbözőséget. Napjainkban az egyre erősödő nemzeti eszme pedig még nincs – s remélhetőleg talán nem is lesz – abban a helyzetben, hogy kizárólagossá és egy monolitikus ideológiai uralom alapjává váljon.

Így szemlélve az eseményeket, a rendszerváltást követő két évtized csupán kitérőnek látszik, a nyugat-európai fejlődéshez való felzárkózásra tett (újabb) félresikerült kísérletnek, amelyet követően a magyar politikai közösség, belefáradva a szabad gondolkodás és cselekvés terhébe (felelősség), visszatért a jó öreg paternalista, autoriter rendszerhez. Talán ezért is érzem mostanában újra olyan „ütősnek” a '80-as évek undergroud zenekarainak dalszövegeit:

*Európai Egyesült Állatok,
milyen jól fogom magam érezni
nálatok!
Mennyi, mennyi gyönyörű idegen
nyelv...
Kezdődik újra az előző öt éves terv.
(Kontroll Csoport)*

Körtvélyesi Zsolt tanulmánya (*Continuity, Discontinuity and Constitution-Making: A Comparative Account*, 43–67. o.) érdekes módon a fentiekben jelzett megfigyelésemet támasztja alá, amelyben feltárja, hogy az Alaptörvény – s különösen annak preambuluma – által hirdetett „gyökeres” változás, a szocia-

lizmus és a rendszerváltást követő két évtized korszakával való szembefordulás és forradalmi újat kezdés helyett valójában még az alkotmányjog területén is a folyamatosság – pontosabban a jogfolytonosság – tapintható ki. Az Egyesült Államok (53–58. o.) és Kanada (58–61. o.) alkotmánytörténetéből vett és jól kiválasztott példák segítségével világítja meg a szerző, hogy míg ezekben az esetekben a jogfolytonosság *fenntartásával* igyekeztek leplezni a politikai rendszer alapvető változását, addig a mi esetünkben (63–71. o.) ez pontosan fordítva történt: a jogfolytonosság tényét igyekezett elleplezni a politika az Alaptörvényt a „forradalmi jogalkotás” eredményeként tálalva. Hogy aztán egy ilyen hazug közjogi konstrukciónak hosszú távon milyen hatásai lehetnek, érdemes felidézni Bibó István elemzését a Kiegyezésnek a magyar politikai kultúra deformálódásában játszott szerepéről.³

Chronowski Nóra a társadalmi egyenlőség és a diszkrimináció problémáját vizsgáló írásában (*A Nation Torn Apart by its Constitution*, 77–103. o.) is visszszakoszon a társadalmi folyamatokra az alkotmányjogi változások megszakítottságának rávetítése. A szerző az Európai Unió Alapjogi Kartájának (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*) rendelkezéseit sorra véve teszi mérlegre az Alaptörvény szabályozását, feltárva annak belső ellentmondatosságát. Míg a felszínen az Alaptörvény alkotmányos értéként ismeri el az emberi méltóságot, az egyenlőséget és a szolidaritást, addig a mélyrehatóbb elemzés fényében láthatóvá válik az

³ Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem” in Uő: *Válogatott tanulmányok II.* (Budapest: Magvető 1986) 569–620., különösen 582–590.

a törekvés, hogy a politikai nemzetet a „történelmi nemzetre” redukálja, kizárva abból mindenekelőtt a legnépesebb etnikai kisebbséget, a cigányságot (101. o.). Nem vitás, hogy az Alaptörvényt nem a politikai nemzet egységesítésének szándékával alkották meg, s hogy nem képes betölteni az alkotmányoktól egyébként elvárt integratív szerepet. De vajon tényleg az alaptörvény szakítja-e szét a magyar politikai nemzetet?

Mint arra Chronowski maga is utal, az ezredfordulót követő évtizedben a magyar társadalom egyre inkább befelé fordulóvá, kirekesztővé és megosztottá vált. A politikai populizmus erősödésével a diszkrimináció, a gyűlöletbeszéd, az idegengyűlölet a hétköznapi élet részeivé váltak (93. o.). Az Alaptörvény tehát valójában csupán a már kialakult – és egyébként emberiességi szempontból kétséges vagy elfogadhatatlan – gyakorlatokat legalizálta. A helyzet tehát az, hogy a magyar politikai közösség *de facto* már az Alaptörvény életbe lépése előtt szétszakadt.

Visszatérve most a bevezetőben az alkotmány és a demokratikus gyakorlat viszonyáról szóló elmélkedéshez, megkockáztatom azt a feltevést, hogy ha a magyar társadalomban erősebb lenne az emberi méltóság tisztelete és a szolidaritás, akkor az Alaptörvény ellenére is képes lenne integrálni a most kívül rekedt kisebbségeket. Sőt, ha feltennénk, hogy valamiféle „alkotmányos államcsíny” – egy újabb „forradalom a szavazófülkékben” (?) – révén holnap vissza lehetne állítani a korábbi alkotmányt, az sem lenne képes önmagában garantálni a politikai nemzet egységét, hiszen azzal a megelőző húsz évben is kudarcot vallott. Ezen a ponton kerül napvilágra a liberális demokráciafelfo-

gás intézménycentrikusságának gyengesége, amelyet Ernst-Wolfgang Böckenförde oly találóan fogalmazott meg (Böckenförde-paradoxon): a demokrácia nem képes működni a demokratikus értékek mellett elkötelezett politikai elit nélkül.⁴ Ugyanakkor ismét jelezni szeretném azt is, hogy nem becsülöm le egy rossz alkotmány romboló hatását sem. Itt megint Bibóra utalnék, aki oly érzéketlenül mutatta be a második világháború idején a zsidótörvényeknek a magyar társadalom erkölcsi hanyatlásában játszott szerepét.⁵ Csupán azt szeretném megvilágítani, hogy a demokrácia helyzetének és jövőjének kérdése kissé komplikáltabb attól, hogy mi áll az éppen hatályban lévő alkotmány passzusaiban.

Még egy megjegyzés Chronowski írásához. A szerző a cigányság oktatási szegregációjának példajaként tárgyalja a nyíregyházi görögkatolikus iskola esetét. Nem vitatom – főként mivel nincsenek közvetlen ismereteim az eset körülményeiről – a szerzőnek a konkrét ügyre, de főként a cigányságnak általában a hazai oktatási rendszerben elszenvedett hátrányaira vonatkozó értékelését. Mégis szeretném felhívni a figyelmet arra a problémára, hogy az oktatáspolitikusok hajlamosak túlzottan leegyszerűsíteni a szegregáció és az elítélhetőség összefüggését. Általában az ún. „kevert” vagy „integrált” oktatást – mikor a többségi társadalomba tartozó diákok együtt van-

⁴ Ld. Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE: „A közvetett/képviseleti demokrácia mint a demokrácia tényleges formája” in TAKÁCS Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2003) 497–525.

⁵ BIBÓ István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok II.* (Budapest: Magvető 1986) 621–798., különösen 631–633.

nak a kisebbséghez tartozókkal – úgy tekintik, mint ami az előítéletek csökkentésének egyedül üdvözítő módja. Megfelelkezve az újabb szociálpszichológiai kutatásokról, melyek feltárták, hogy az integrált oktatási rendszerben csak akkor alakul ki ez a pozitív hatás, ha a tanulók között az etnikai különbözőségeken kívül minden más aspektusban – vagyoni, szociokulturális háttér, fogyasztói kultúra stb. – „egyenlőség”, hasonlóság van. Különböznélne éppen ellenkezőleg, az ilyen „kevert” rendszer nem csökkenteni, hanem erősíteni fogja a fiatalokban a kölcsönös előítéleteket.⁶

A normatív elemzések sorát Chris Moreh érdekesítő tanulmánya (*Towards an Illiberal Extraterritorial Political Community*, 105–141. o.) zárja, mely két szinten vizsgálja a 2010 óta kormányzó elit „nemzetépítési” politikájának egyik fő pillérét, a külhoni magyarságnak a politikai nemzetbe való beépítésére irányuló erőfeszítéseit. Az elemzés egyik szintje a könnyített honosítás és az államterületen kívüli magyarok szavazati joga szabályozásának kiépülését követi nyomon, rávilágítva azokra az ellentmondásokra, amelyek abból fakadnak, hogy az így a politikai közösségbe vont polgároknak csak jogaik vannak, és kötelezettségek nem hárulnak rájuk. Egyrészt a szabályozás etnokulturális karakterére, ami akkor válik szembeötlővé, ha figyelembe vesszük annak belső kirekesztő jellegét. Másrészt, hogy az hosszabb távon aláássa a határon túli kisebbségek politikai pozíci-

óját (122. o.). Harmadrészt arra, hogy a szavazati jog kiterjesztésének következtében – a Velencei Bizottság fogalmazásával élve – a szabályozás kudarcot vallott abban, hogy ne csupán a domináns etnikai csoport, hanem az ország polgárainak mint egésznek a demokratikus akaratképzését jelenítse meg (125. o.). Mindez elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy milyen értelemben tekinthető politikainak az a közösség, melynek egy része az állam területén kívül él (130. o.).

E probléma kapcsolja az eddigieket az elemzés másik, absztraktabb szintjéhez. Moreh itt egyrészt Seyla Benhabib elemzését hívja segítségül (108–109. o.) annak a komplex folyamatnak a leírásához, amely analóg az észak- és nyugat-európai országokban lezajlott „de-etnicizálási” folyamattal. Európa dél-keleti felében hasonló politikai csatározások és nemzeti identitáskeresés eredményeként jutottak el a politikai közösségek „re-etnicizálásához”. Másrészt – részben Rainer Bauböck gondolatmenetére támaszkodva (134–135. o.) – számba veszi azokat a folyamatokat, amelyek mára aláásták a területi alapú állampolgárság kulturális és identitásképző funkcióját, illetve azokat a scenáriókat, melyek a területhez nem kapcsolódó politikai egységek további erősödésére alapoznak (135–136. o.).

Moreh elemzésének két – egy explicit és egy implicit mozzanata – ragadta meg leginkább érdeklődésemet. Az egyik, hogy a szerző kiemeli, hogy az új nemzetépítő politika hatására 2016-ra már több mint kétszázezer ember hagyta el az országot (130. o.). Ennek az „exit”-nek Magyarország politikai, demográfiai és gazdasági viszonyaira való hatása ma még aligha felbecsülhető minden vonatkozásban, de bizonyosan jelentősek lesznek már rövid s még inkább középtávon.

⁶ Vö. H. SZILÁGYI István: „Roma identitások” in *Romák a XXI. század Magyarországn. Multidiszciplináris konferencia a Kölesey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésében* (Budapest: Ars Longa Alapítvány 2001) 24–31.

A másik gondolat, amely bár kifejtetlen maradt, mégis kiolvasható az eszme-futtatásból, az a meglátás, hogy a „nemzetépítő politika” mögött álló etikai vízióban a mintapolgárok a határon kívül élő magyar kisebbség tagjai lesznek. Helyzetük sajátossága, hogy csupán az őket leginkább képviselő pártot kell kiválasztaniuk. Ez lenne a minta a határon belül élők számára is a politikához való viszonyra vonatkozóan e szerint az etikai vízió szerint. „Csak ránk kell szavaznotok (*Szavazz rám!* [URH]), és a többi (a közügyek intézése, vagyis a klasszikus értelemben vett politika) már a mi dolgunk” (*A népem leszel, és én a népzenészed!* [URH]). Ezzel a polgárok (látszólag) megszabadulhatnak a politikai fontolgatás terhétől és a politikai cselekvés felelősségétől.

Az empirikus tanulmányok sorát bevezető írás Majtényi Balázs és Majtényi György munkája (*Shift in the Hungarian Roma Policy*, 146–177. o.), amely részben a szerzők korábbi, az 1945–2010 közötti periódus cigánypolitikáját áttekintő művére⁷ támaszkodik, részben azt egészíti ki a 2010-et követő fejlemények számbavételével. Az elemzés erénye, hogy rávilágít a történeti folytonosságra, amennyiben világossá teszi, hogy a szocializmus és a rendszerváltást követő két évtized hivatalos, a romák integrációját (valójában kikényszerített asszimilációját) célzó politikája egyaránt kudarcot vallott. A 2010-et követő időben pedig a politikai elit – mintegy tanul-

va az elődök hibáiból – egyszerűen feladta ezt a célt, többé-kevésbé nyíltan vállalva kirekesztés politikáját. Belföld felé és a gyakorlatban többé, a külföld felé és az elvekben kevésbé, de még az alkotmányjog szintjén is jó kitapinthatóan, miként az már a kötet korábbi elemzéseiből is kitűnt.

A szerzők két elméleti keretet is kínálnak a bemutatott események értelmezésére: az egyik szerint a többségi társadalom magát mint társadalmi osztályt határozza meg, s ebben a viszonylatban a romák *under-class* helyzetbe kerülnek, illetve ebbe kényszeríti bele őket a többségi társadalom (146–155. o.); a másik verzió a poszt-koloniális állapottal rokonítja a mára kialakult helyzetet. Véleményem szerint mindkét elmélet sántít. A „nemzet mint osztály” teóriája szembe fut az etnikai alapú nemzeti ideológiával – melyet a könyv korábbi tanulmányai is elemeznek és bírálnak –, s ami egyébként éppen az osztálykülönbségeket figyelmen kívül hagyó, átfogó nemzeti összetartozásra („nemzeti összefogás”) apellálva igyekszik elmismásolni a növekvő társadalmi különbségek tényét. Abban azonban teljes mértékben egyetértek a szerzőkkel, hogy a cigányságot a magyar társadalom mélyszegénységbe kényszerítette, s hogy a mélyszegénység állapotát etnicizálta, vagyis sikeresen összekapcsolta a cigányság képzetével. Másfelől a gyarmati vagy poszt-koloniális helyzet párhuzamként való felidézése megint csak homályos. A szocializmus korszakában ugyanis az egész magyar társadalom – beleértve a cigányságot is – gyarmati helyzetben volt, és nehezen érthető, hogy a többségi társadalom miként vált gyarmatosítottból gyarmatosítóvá a rendszerváltást követően. A szerzők megfeleledezni látszanak arról, hogy

⁷ MAJTÉNYI Balázs – MAJTÉNYI György: *A cigánykérdés Magyarországon 1945–2010* (Budapest: Libri 2012); lásd még: Balázs MAJTÉNYI – György MAJTÉNYI: *A Contemporary History of Exclusion. The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015* (Budapest: CEU Press 2016), <https://doi.org/10.7829/9789633861462>.

a „mi” és „ők” megkülönböztetése, és az „ők” kizárására (akár megsemmisítésére) való törekvés másik, a mi régiókban visszatérő helyzete a totalitárius és az autoriter rezsimek. Lehet, hogy ezen a szálon haladva jobban érthetővé lehetne tenni azt a dinamikát, hogy a többségi társadalom miként követeli egyre hangsúlyosabban a romák asszimilációját, miközben egyre kíméletlenebbül akadályozza azt. Persze még feltehetnénk azt a kérdést is, hogy vajon valóban az asszimiláció-e a társadalmi beilleszkedés egyetlen útja a magyarországi romák számára.

Mind ezek a nehézségek ellenére a tanulmány jelentősége, hogy fókuszálja az azt követő, az empirikus kutatásokat bemutató írásokat. Aligha lehet kétséges ugyanis az, hogy napjainkban a romákkal szemben erősödő gyűlölet a legsúlyosabb tünete a többségi társadalom egyre zavarosabb, hisztérikusabb lelki állapotának.

Ennek a belső társadalmi logikáját tárja fel Feischmidt Margit kiváló tanulmánya (*New Forms of Nationalism and the Discursive Construction of Gypsy Other*, 179–208. o.), mely az ország három legnagyobb lélekszámú roma népességével rendelkező megyéjének – Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg – egy-egy falujában terepkutatás és fókuszcsoportos interjúk révén gyűjtött anyagon alapul, a kutatás elméleti hátterét pedig a kortárs szociál-antropológia képezi (179–183. o.).

Feischmidt elemzéséből kitűnően a vidéki mezőgazdasági⁸ és ipari mun-

kásság és az ott élő romák viszonyában kialakuló diskurzus két szimmetrikus ellenfogalom köré szerveződik: az egyik oldalon a hangsúlytalan és jelöletlen „magyarság”, a másik oldalon pedig a – kulturálisan, erkölcsileg, de leggyakrabban fajilag – kifejezetten megjelölt „cigány” fogalma áll (205–206. o.). A „magyarság” hétköznapi beszédben való hangsúlytalansága – az Erdélyből áttelepült néhány interjúalany kivételével (188–189. o.) – a többséghez való tartozás természetességéből ered, a nemzeti identitást valóságosan és szimbolikusan is formáló helyi civil szervezetek és hatékony állami intézmények hiányában. Ez a „természetesség” azonban nem a politikai közösséghez való tartozás megszokottságából, hanem a minden társadalmi és politikai kérdést átható és újrarendező „magyar–cigány” ellentétéből származik. Mivel a „cigány” – az „alárendelt ők” – fogalma ebben a diskurzusban az etnikai meghatározottsággal párosul, ebből következően az egész beszéd szerkezetét az alá-fölé rendeltség rasszista logikája határozza meg (206. o.). E hierarchikus szerkezet következtében nem csupán az „alávetett másság”, hanem a hangsúlytalan „magyarság” is etnikai alapú lesz. Másrészt azonban a romák megkettőződött identitása is ellentmondásossá válik: a saját (autonóm) önkép és a többségi társadalom romákról alkotott negatív képének egymásnak feszüléséből vagy a folytonos lelkiismeret-furdalás érzése vagy a többségi társadalom elleni lázadás indulata fakad fel (204. o.).

A „magyarság” jelöletlensége mögött álló tényezők közül a szerző kiemeli a

⁸ A szerző az angol szövegben a *peasants* (parasztok) kifejezést használja. Az tény, hogy a romák még manapság is a „parasztokat” emlegetik mint vonatkoztatási csoportot, de e *folk-concept* helyett a szociológiai leírásban a mező-

gazdasági munkás (*agricultural worker*), a rendszerváltást követő periódusban pedig, bizonyos esetekben, a *farmer* szavakat gondolom helyénvalónak.

többségi társadalom oldalán azt a törekvést is, mely a korábban megszokott, történelmileg hagyományozott társadalmi hierarchia – melyben a cigányság mindig a legalsó szinten volt – helyreállítását célozza (187–193. o.). Emellett rávilágít arra a motívumra is, hogy a többségi társadalom e diskurzus segítségével képes minden egzisztenciális bizonytalanságból eredő frusztrációját levezetni, az összes nehézségért, negatív változásért a romákat felelőssé tenni. Ez pedig nem csupán a romáknak a szociális juttatásokból (melyeket manapság már aligha nevezhetnénk jóléti szolgáltatásoknak) való kiszorítását (*welfare chauvinism*), hanem a „sikeres romák” megbélyegzését és kirekesztését is lehetővé teszi. A romák szempontjából ennek következménye, hogy elveszítik a korábbi korszak liberális nacionalizmusának ígéretén alapuló reményüket arra, hogy a felfelé irányuló társadalmi mobilitás eredményeként a többségi társadalomba beilleszkedhessenek (207. o.).

Minden bizonnyal Feischmidt tanulmánya a kötet „legerősebb” fejezete, amely további kutatások és viták kiindulópontja lehet. Egyszerre bizonyítja – a hazai szociológiában egyébként csak nemrégiben teret hódító – kvalitatív módszerek alkalmazásában rejlő lehetőségeket, tartalmilag pedig mélyreható elemzését adja az eltorzult magyar politikai kultúra (*Szavazz rám! Undor és réműlet fog el... [URH]*) egyik fontos aspektusának.

Molnár Virág írása (*Civil Society and the Right-wing Radicalization of the Public Sphere in Hungary*, 209–245. o.) bizonyos értelemben pontosítja és kiegészíti Feischmidt tanulmányát. Mint láttuk, Feischmidt a hangsúlytalan „magyar” képzetének diszkurzív meg-

teremtésében fontos tényezőnek látta a helyi civil szerveződések hiányát és az állami, önkormányzati szervek gyengeségét. Ezen a ponton kapcsolódik Molnár elemzése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy – szemben a liberális doktrína felfogásával, amely a civil kezdeményezések minden formáját a demokratikus értékrend megszilárdításának terepeként látja – a magyar helyzetben a liberális és demokratikus értékek közvetítő közege helyett a populistá nacionalizmus egyre sűrűsödő szövetségévé vált a civil szférára jelentős része.

A gondolatmenet elméleti háttérét John A. Hall, Peter Heller és Ariel Armony a civil szféra és a demokrácia összefüggését firtató politikatudományi írásai (211–215. o.), empirikus alapjait pedig az internetes nyilvánosság kutatása, valamint a kiválasztott szervezetekre vonatkozó elsődleges, illetve másodlagos dokumentumok tartalmi vizsgálata képezte (225. o.). Ez utóbbi kapcsán a szerző érdekes strukturális áttekintést ad a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális szférában elhelyezkedő nacionalista szervezetekről (221. o.), amit kiegészít három – a Gój Motorosok (226–227. o.), a Magyar Gárda (228–233. o.) és a devizahitelesek szervezeteire (233–236. o.) fókuszáló – esettanulmánnyal. E szervezeti pillanatfelvételt a radikális nacionalista civil szervezeteket számba vevő, függelékbe helyezett táblázat (237–241. o.) teszi teljessé, és egy éleslátó történeti elemzés (228–233. o.) foglal keretbe.

A szerző két fordulópontot emel ki napjaink nacionalista polgári szerveződéseinek történetében: a 2002-es és a 2006-os választások idejét. Az előbbi az akkor nemrégiben konzervatívva avanszáló „fiatal demokraták” választási kudarcát követő új stratégia, a politi-

kai mobilizáció új formáinak keresésének időpontja. Innentől kezdődik a civil szférába való politikai behatolás kísérlete, a felülről összehívott „spontán szerveződések” alakulása a Polgári Körök formájában. A döntő fordulatot azonban kétségtelenül a 2006-os választások körüli politikai küzdelmek időszaka jelentette, amely az 1956-os forradalom *remake*-jével (1950, 1960, 1956 van... [URH]) egyszerre küldte történelmi süllyesztőbe a korrupt és anakronisztikus baloldali politikai elitet, és hozta napvilágra a valóban spontán módon szerveződött jobboldali, nacionalista szervezetek sokszínűségét és politikai potenciálját. A szerző azt is helyesen emeli ki, hogy 2006-tól kezdődik a politikai kommunikáció színvonalának máig tartó mélyrepülése, amely a politikai nyelv végletes lecsupaszításához és eldurvulásához vezetett (220. o.). Tegyük hozzá: megnyitva ezzel a kognitívan nehezen kezelhető, tárgyi és vizuális, szimbolikus metakommunikáció burjánzása előtt a teret.

A szerző elemzése egyfelől megint csak aláhúzza a 2010-es fordulathoz vezető társadalmi változások fokozatosságát és folyamatszerűségét, másrészt ráirányítja a figyelmet a politikai elemzésekben eddig jórészt figyelmen hagyott területekre: a civil és a politikai szféra, valamint a populista politika és a mediatizált politikai kultúra kölcsönhatására.

Két kritikai megjegyzés kívánczik Molnár írásához: az egyik egy nem túl jelentős tárgyi tévedésre, a másik egy módszertani problémára irányul. A szerző a „cigány bűnözés” fogalmára úgy utal, mint amit a radikális jobboldali média talált volna fel (227. o.), holott – mondhatni: épp ellenkezőleg – azt még az 1980-as évek elején a kommunista propaganda hozta forgalomba annak

érdekében, hogy a Kádár-rendszer egyre mélyülő válságáról elterelje a figyelmet, s hogy bűnbakként a cigányságot állítsa be.

Ami a módszertant illeti, véleményem szerint érdemes lett volna az internetes keresést és a dokumentumelemzést kiegészíteni résztvevő megfigyeléssel az esettanulmányoknál. Felteszem, hogy így talán bepillantathatnánk a hangsúlytalan „magyarság” háttérében meghúzódó mitikus nemzeti gondolat alkímiájába. Nevezetesen, hogy az átvertség és „lúzerség” érzése – ami a devizahi-teleseknel leginkább, a Gójj Motorosoknál a legkevésbé nyilvánvaló – hogyan fordul át a misztikus tanok segítségével a beavatottak mindentudó, összekacsintó, bensőséges magabiztosságává. Mert a beavatottak tisztában vannak azzal, hogy nem a gondolat, hanem az érzés számít. Nem számít, ha a magyarság őstörténetéről, ősi vallásáról, történelmi küldetéséről, a szent koronáról, a világot mozgató zsidó összeesküvésről és egy sor más lényegbe vágó toposzról alkotott elképzelések ellentmondanak a tudomány hivatalos álláspontjának, a történelmi tényeknek vagy akár a józan észnek – vagy talán minél inkább ellentmondanak, annál jobb? Mindez persze csupán jelen szerző szociológiai fantáziájának csapongása, de lehet, hogy ez a kulcs annak a paradoxonnak a feloldásához, hogy miként lehetséges, hogy egy 2010-es reprezentatív felmérés eredményei szerint a Jobbik szavazói tartották magukat a leginkább nyitott gondolkodásúaknak.⁹ Mindenesetre érdemes fon-

⁹ Vö. Jan-Erik LÖNNQUIST – Zsolt Péter SZABÓ – László KELEMEN: „Rigidity of the Far-right? Motivated Social Hungarians in the Eve of the Far-right Breakthrough in the 2010 Elections” *International Journal of Psychology* 2019/3. 292–296., <https://doi.org/10.1002/ijop.12497>.

tolóra vennünk, hogy a hangsúlytalan „magyarság” önképében milyen módon jelenik meg egy korábbi alternatív ellenkultúra hegemonná válása.

Hasonlóan érdekes problémát feszeget Bartha Eszter és Tóth András (*What Lies Beneath the Appeal of the Radical Right to Elite Skilled Workers? The Impact of Deeply Ingrained Nationalism and Perceptions of Multiple Exploitations*, 247–268. o.), tanulmányukban azt firtatják, hogy vajon a magyar szakmunkások elit rétege miért vonzódik a szélsőjobb politikai irányzatához.

A válasz megalapozását 2015-ben felvett tizenhét életút és két fókuszcsoporthoz interjú képezte, amelyek egy dunántúli székhelyű, a nyugat-európai sztenderdeknek megfelelő társadalmi felelősségvállalásáról ismert, multinacionális cég szakmunkás-elitjéből választott alanyok részvételével készítették. Elméleti horizontját a közép-európai munkások posztkommunista orientációját vizsgáló kortárs politikai szociológia – David Ost, Dan Calb és Halmai Gábor nevével fémjelzett kutatások (247–252. o.) – és különösen Feischmidt egy korábbi tanulmányában vázoltak jelölik ki. Ez utóbbi szerint az új-nacionalizmus egy új nyelvezetet és kulturális kódokat biztosított a munkásosztály számára elégedetlenségük kifejezésére.

Ennek jegyében a szerzők elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a megkérdezett munkások szélsőjobb iránti szimpátiája milyen kulturális és társadalmi tényezőkre vezethető vissza. Két jellemző hatásnyalábot fejtettek fel az interjúk elemzéséből: az egyik a kommunista elnyomás (Rákosi-korszak) alatt elszenvedett családi sérelmek, illetve a szocializmus (Kádár-korszak) korlátaival való szembesegülés hagyományai köré szer-

veződő lelki beállítottság (256–259. o.). A másik a többszörös kizsákmányolt-ság érzetéből fakadó ellenérzések, amelyek több aspektusban is jelentkeznek. Egyrészt a régi „kommunisták” örökséivel szemben, akik a rendszerváltás után „eladták” az országot a „Nyugatnak”. Másrészt a munkások és a mérnökök (technokraták); harmadrészt pedig a „Nyugat–Kelet” viszonylatában (259–260. o.).

Hogy ez utóbbi két forrásból – a technokratáknak a munkások véleménye szerinti aránytalanul magas, és a „keleti” munkások „nyugatiakéhoz” képest aránytalanul alacsony bérezése – származó elégedetlenséget a baloldali politikai elit miért nem tudta kihasználni szavazótáborának a munkásosztály magasan képzett rétege körében való megőrzéséhez, erre a választ a szerzők egy rövid történeti áttekintés (260–262. o.) keretében fejtik ki. Ebben sorra veszik azokat a politikai, taktikai és szervezeti hibákat, amelyek a 2010-es választási kudarchoz vezettek.

Mindehhez még hozzáteszik a szerzők az új nacionalizmus és a romákkal szembeni gyűlölet szerves összekapcsolódásának hatását, amely szintén a szélsőjobb oldal irányába tereli a munkásosztály azon rétegét, amelyet hagyományosan a szociáldemokrácia pillérének szokás tekinteni.

A kötet utolsó fejezetében Oross Dániel, Róna Dániel és Szabó Andrea a jövőbe tekint. Persze nem abban az értelemben, hogy az elkövetkező társadalmi-politikai változások plauzibilis forgatókönyvein spekulálnának, hanem a változások lehetőségét hordozó fiatalok politikai nézeteit és általában a politikához való viszonyukat igyekeznek feltérképezni (*Who Brings the Political*

Change? Divergent Understandings of Politics among Politically Active Students, 269–298. o.). Egész pontosan a politikailag aktív egyetemistákra és főiskolásokra fókuszál vizsgálatuk, mint a fiatalok olyan csoportjaira, amelyek egyszerre képesek befolyásolni az ifjúság szélesebb tömegét, s válhatnak komoly politikai tényezővé a jövőben.

Az előző tapasztalati kutatásokra támaszkodó tanulmányoktól eltérően a szerzők kvantitatív *survey* adatfelvételekre alapozták kutatásukat. Az egyetemi és főiskolai hallgatók körében 2013-ban és 2015-ben, két hullámban – részben *online*, részben személyes megkérdezéssel – végzett felméréssel az egész hallgatói populációt tekintve nemre, képzési szintre és kari affiliációra reprezentatív adatbázist (N=3040) hoztak létre. Másrészt két, a Medián által 2018 októberében és decemberében kérdezőbiztosok segítségével felvett, a magyar lakosság egészére reprezentatív mintát (N=2400) is bevontak az elemzésbe (278–279. o.).

A fiatalok politikai aktivitásának vizsgálatánál a szerzők igyekeztek túllépni az intézményes részvételre koncentráló hagyományos megközelítésen, a „racionális lázadó” elméleti koncepciójának kidolgozásával. E fogalomba három konnotációt vontak össze (276–279. o.): Antony Downs nyomán az egyéni érdekek minimális energiabefektetéssel való elérését hangsúlyozó politikai-gazdaságtani jelentést; a „posztmodern lázadás” Szabó Mátétól kölcsönözött fogalmát, amely az aktivitás alkalmosságát és a közvetlen célhoz lazán kapcsolódó igényeket integráló hatására hívja fel a figyelmet; a harmadik fogalmi mozzanatként a szerzők aláhúzzák, hogy az aktivitás e sajátos formája kifejezet-

ten jellemző a kortárs magyar ifjúságra, akiknek már a szocializmusban nevelkedett szüleiktől is alapvetően a politikától való elfordulás és a passzivitás mintáját kapták örökül.¹⁰ A „racionális lázadó” fogalmára támaszkodva tehát a kutatók megkísérelték feltérképezni a politikai aktivitás nem szokványos megnyilvánulásai mögött álló beállítottságokat és politikai identitásokat képleteit.

Ennek első lépéseként a 2018-as adatok alapján vizsgálták a 18–29 éves korosztály politikai beállítottságát az idősebb generációkhoz viszonyítva (278–282. o.). A szokásos baloldali–jobboldali, liberális–konzervatív skálák mellett a pártpreferenciákat is nézték. Néhány eltérés mindhárom aspektusban feltűnt. Így szembeötlő volt, hogy a fiatalok között sokkal kevesebben gondolják magukat baloldalinak, és többen helyezik magukat középre, valamint hogy kevesebb fiatal gondolja magát konzervatívnak, és többen vélik magukat a liberális–konzervatív skála közepén állónak, mint az idősebbek. Ami a pártpreferenciákat illeti, először is szembeszökő volt, hogy fiatalok körében kétszer annyian voltak, akik nem tudtak azonosulni egyetlen párttal sem, mint a harminc év felettiek között. A baloldali pártszövetség támogatottsága töredéke volt az idősebbek körében mutatko-

¹⁰ Ami a szocializmus korszakát illeti, véleményem szerint ettől árnyaltabb a politikai részvétel képe. Mert egyfelől az igaz, hogy a pártelit a polgárok tömegét távol tartotta a valóságos döntések lehetőségétől. Másrészt azonban a rendszer bukásáig eleven maradt a kiüresített, tét nélküli politikai rítusokra – állami ünnepekre, gyűlésekre – való mozgósítás kommunista hagyománya. Az ilyesfajta ritualizált részvételnek ma is jelentős vonzereje van az ebben a korszakban szocializálódott nemzedék körében, például a szimpátiatüntetések, „békemenetek” alkalmával.

zó népszerűségüknek, ezzel szemben a Momentumra több mint háromszor annyi fiatal szavazott volna. Figyelemre méltó még, hogy valamelyest népszerűbbnek mutatkozott körükben a Jobbik is.

Az elemzés második lépéseként az egyetemisták és főiskolások körében 2013-ban és 2015-ben rögzített adatok klaszterelemzését végezték el a hallgatók politikai attitűdjeire és ideológiai orientációjára tekintettel. Ennek eredményeként hat csoportot tudtak elkülöníteni a kutatók (282–286. o.). A hallgatók legnagyobb része (38%) az „Apolitikus, passzív” csoportba került. Emellett még két viszonylag kisméretű (2-3%) politikailag passzív klasztert azonosítottak: az „Antidemokratákat” – akik leginkább diktatúrát kívánnának –, és a „Szociáldemokratákat”. Az aktív csoportok között a legnépesebb, a hallgatók mintegy negyedét magában foglaló „Nyugati orientációjú demokratáké”. Ezt követi a „Radikális nacionalisták” csoportja, melybe a hallgatók ötöde sorolható. Végül a legkisebb méretű (12%) csoport a „Konzervatív, kereszténydemokratáké”, akik a jelenleg kormányon lévő pártok biztos szavazótáborához tartoznak.

A tanulmány következő részében a magyar fiatalok körében az utóbbi három klaszteren alapuló politikai közösséget igyekeztek részletesebben jellemezni a szerzők (286–291. o.). Figyelmüket elsősorban a két „lázado” közösségre – a „Radikális lázadókra” és a „Nyugati orientációjú demokraták” által befolyásolt „Zöld-baloldali lázadókra” – összpontosították, azzal érvelve, hogy a politikai részvétel hagyományos formáihoz igazodó, „Konzervatív, kereszténydemokratáktól” nem várható más, mint az éppen fennálló rezsिम támogatása.

A fejezet utolsó részében a szerzők a „Nyugati orientációjú fiatalok” csoportját jelölik ki a jövőbeli politikai változások letéteményesének, sikertörténetként bemutatva a Momentum példáját, amelyik immár a harmadik deklaráltan generációs párt a jelenkori magyar politika történetében a Fideszt (1988–1993 között) és a Jobbikot (1999–2006 között) követően.

A magam részéről én nem osztom az utóbbi ponton a szerzők optimizmusát. Valahogy nem bízom a *cyber*-térből előtöppanó, fiatal, nyugati orientációjú liberális lázadókbán. Sokkal inkább látom a magyar demokrácia tartalmi helyreállításának lehetőségét a konzervatív, kereszténydemokrata fiatalok csoportjában, akik a hagyományos politikai részvétel intézményeihez igazodva szocializálódtak. Lehetséges, hogy ma még túlzott tekintélytisztelettel fordulnak az egykori fiatal demokratákból lett hazabölcsei felé, de ez idővel megváltozhat. S akkor talán marad a demokrácia melletti elkötelezettségük (285. o.). Mivel pedig – mint azt a szerzők megállapítják – a többi hallgatónál nagyobb az önbizalmuk a hivatásbeli jövőjüket és karrierlehetőségeiket illetően (286. o.), ezért várhatóan nem tűnnek el a *cyber*-térben, ha politikai számításaikban csalódnuk kell. Tekintetbe véve azonban, hogy a politikailag aktív hallgatóknak ez a legkisebb létszámú csoportja, így nagy reményekkel nem kecsegtetem magamat.

A kötetben szereplő tanulmányok vagy korábbi verziójuk többsége már napvilágot látott magyarul is. Összerendezésük – és ez nyilván a szerkesztők érdeme – révén azonban egy olyan átfogó és hiteles képet alkotnak a rendszerváltást követő társadalmi-jogi változásokról, amellyel fontos lenne szembesíteni

a magyar olvasóközönséget is. Bár gondolom, hogy akiknek leginkább olvasniuk kellene ezt a könyvet – politikusok és leendő politikusok –, azok vagy már maguk mögött hagyták a Gutenberg-galaxist, vagy soha nem is jártak arra.

Hogy mit éreztem én magam – mint érintett állampolgár –, mikor beletekin tettem a mű által nyújtott tükörbe? Azt

nemigen fejezné ki a népdalok sej-hajos könnyedsége. Sokkal inkább az *URH* szíréhangja:

Vigyetek el innen, vigyetek el!

Vigyetek el innen, vigyetek el!

Ezt a karantént nem felejem el!

*H. Szilágyi István**

* PhD, egyetemi tanár, PPKE JÁK, 1084 Budapest, Szentkirályi u. 28. E-mail: *h.szilagyi.istvan@jak.ppke.hu*.